

Костилева С.О.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ У СИСТЕМІ ДРУКОВАНИХ ЗМІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ 80-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 90-х рр. ХХ ст.**

Світовий досвід переконливо засвідчує, що важливі зміни в суспільстві – політико-ідеологічні, економічні, культурні відбуваються за тісної співучасті засобів масової інформації, зокрема друкованих, і до певної міри обумовлені ними. Водночас функціонування ЗМІ, специфіка передавання ними тих чи інших інформаційних потоків прямо залежать від сутності політичної системи, дійовим елементом якої вони виступають. В тоталітарному суспільстві засоби масової інформації є, з одного боку, жертвою системи, поза як вони позбавлені можливості правдивого інформування населення про найважливіші події в житті спільноти, проте з іншого боку – виступають важливим знаряддям панування тоталітарних режимів, значною мірою умотивовуючи їх існування. Натомість у правовій демократичній державі, де громадянинові законодавчо гарантоване право бути поінформованим про все, що відбувається в суспільстві, засоби масової інформації виступають важливим компонентом державної системи поряд з парламентом, виконавчою владою, а також незалежним судом. В цілому ж діяльність засобів масової інформації за будь-якої політичної системи має надзвичайно важливі суспільно-політичні наслідки, оскільки характер масової інформації, спрямованої на людину, чималою мірою зумовлює її ставлення до дійсності, визначає напрям соціальних акцій.

Формування національного інформаційного простору новітньої України відбувається за умов трансформації в демократичне суспільство, а розпочалося воно на останньому етапі існування Радянського Союзу, за умов поступової втрати Компартією монополії на ідеологію та владу. У даній статті зроблено спробу відтворити складний історичний процес становлення та розвитку системи друкованих ЗМІ України за період другої половини 80-х – першої половини 90-х рр. ХХ ст., простежити зміни типологічного обличчя вітчизняних газет і журналів, еволюцію їх ідейного спрямування, встановивши тісний зв'язок та взаємозалежність вищезазначених процесів з кардинальними політичними та соціально-економічними змінами, що відбувалися в житті самого українського суспільства.

Слід відзначити, що національний інформаційний простір як складне поліфункціональне явище сьогодні активно досліджується в Україні, причому не тільки істориками та журналістами, але й політологами, філософами, соціологами, економістами¹. Доволі потужна історіографія вивчення наукової проблеми відкриває можливості для застосування міждисциплінарного підходу та створює добрі перспективи для застосування системного аналізу в ході дослідження друкованих ЗМІ як цілісного явища. Щодо винесеної в заголовок статті наукової проблеми, то вона стала предметом спеціального розгляду істориків лише останніми роками². Проте перші спроби до визначення специфіки трансформаційних процесів, які відбувалися у мережі вітчизняних друкованих ЗМК у межах досліджуваного хронологічного періоду, були зроблені вже в середині 90-х рр. Маємо на увазі насамперед опубліковані в наукових збірниках та збірниках матеріалів конференцій змістовні статті М.С.Тимошика³, В.А.Довгича⁴, Л.В.Турія⁵, в яких висвітлено такі важливі сюжети, як розгортання в Україні напередодні розвалу СРСР мережі періодики неформальних організацій (неурядової періодики), протистояння демократичної та консервативної тенденцій в радянському інформаційному просторі протягом 1990-1991 рр. На особливу увагу заслуговує монографія Бебика В.М. та Сидоренко О.І. “Засоби масової інформації посткомуністичної України”⁶, в якій представлено аналіз структурних змін у мас-медійному просторі України пострадянської доби. На основі матеріалів Державного комітету по пресі та його обласних управлінь за період 1990-1994 рр. дослідники визначили кількісно-якісні параметри мережі друкованих ЗМІ, окремо звернули увагу на “мовну проблему” в інформаційному просторі України. На з’ясуванні взаємозалежності між соціально-економічними, політичними процесами та станом функціонування друкованих засобів масової інформації в новітній Україні зосередилася дослідниця Т.О.Пристапенко у монографії “Сучасні політичні і економічні умови діяльності журналістики України”⁷. Аналіз української партійно-радянської преси в останній період існування СРСР представлено в книзі В.Володимирова “Історія української журналістики”⁸. Історії преси національних меншин за період 1992-1997 рр. присвячено монографію Ю.В.Колісник⁹. Автор не тільки висвітила політичні, економічні умови становлення національної періодики, але й, застосовуючи математичні методи аналізу, дослідила проблематику виступів на

сторінках преси, що дозволило більш точно встановити складові культурної сфери різних видань. Безперечно чималий інтерес для науковців становлять ґрунтовна праця А.З.Москаленка “Основи інформаційної діяльності”¹⁰, а також три випуски історико-теоретичного нариса, підготовленого авторським колективом Центру вільної преси в Києві (керівник проекту – В.І.Шкляр)¹¹. Попри те, що ці роботи не є суто історичними, все ж вони містять чимало сюжетів, які розглядають з історичної перспективи вузлові проблеми недавнього минулого українських ЗМІ. Успішний розвиток вітчизняної пресолографії, на нашу думку, чималою мірою зумовлений процесом інституалізації науково-дослідного процесу, зокрема активною діяльністю Дослідницького центру історії української преси (ДЦІУП) у складі Інституту журналістики при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Науково-дослідного центру періодики при Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника¹². А проте, не можна не відзначити, що увага науковців до недавньої історії української періодики допоки все ж залишається недостатньою, і більшість дослідників концентрують свої зусилля на вивченні подій відносно далекого історичного минулого. На це, зокрема, звернули увагу учасники П'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції “Українська періодика: історія і сучасність” (Львів, 1998 р.), зазначивши у прийнятій резолюції “надмірну зосередженості багатьох пресо- та книгознавчих досліджень виключно на проблемах і фактах минулого, без чіткої кореляції їх з сучасними реаліями”¹³. Цілком погоджуючись з цією тезою, автор статті вважає за необхідне вказати ще на такий серйозний прорахунок значної кількості вітчизняних історико-журналістських публікацій як надзвичайно слабку їх джерельну базу, зокрема практично повне ігнорування багатьма авторами архівних матеріалів. До певної міри це має логічне пояснення: доступ до ряду відомчих архівів є дещо утрудненим, до того ж в силу суто об'єктивних причин (пов'язаних із певними строками науково-технічної обробки документації) деякі архівні фонди, стосовні вироблення державної політики в інформаційній сфері та функціонування друкованих ЗМК, стали приступними для науковців останніми роками. Принагідно зазначимо, що тільки в 1997 р. Книжкова палата України поновила перерване в 1988 р. видання державного бібліографічного покажчика “Літопис періодичних видань”¹⁴, щойно з'явилися й узагальнені статистичні збірники “Друку України” за період 1991-1998 рр.¹⁵, які дають

можливість робити більш-менш виважені та науково обґрунтовані висновки про основні тенденції на ринку української періодики. Взагалі ж кажучи сучасний стан історичної науки переконливо засвідчує потребу найактивнішого використання різних за походження джерел – як традиційних, так і нетрадиційних (наприклад, джерел електронного походження). Тільки це таких умов можна говорити про наукове вивчення преси як феномену в широкому суспільно-політичному контексті.

Враховуючи на вищезазначене, автор статті виходив з потреби комплексного, системного застосування різних за походженням джерел, їх взаємного доповнення, а також взаємної перевірки. Поряд з опублікованими збірниками документів¹⁶, статистичними збірниками автором були вивчені та проаналізовані архівні матеріали, більшість яких уперше вводиться до наукового обігу. Йдеться насамперед про документи поточного архіву Верховної Ради України, зокрема матеріали Комісії Верховної Ради УРСР з питань гласності та ЗМІ (пізніше – Комісія Верховної Ради України законодавчого забезпечення свободи слова та ЗМІ, Комітет з питань свободи слова та ЗМІ), а також фонд Адміністрації Президента України Л.М.Кравчука (ф.5233), зосереджений у Центральному державному архіві вищих органів влади України (документи фонду пройшли науково-технічну обробку лише в 2000-2001 рр. і наразі є доступними для вчених). Були також опрацьовані документи Компартії України, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф.1, оп.32). У процесі підготовки статті було використано матеріали Харківського обласного державного архіву.

Започаткування правлячою Комуністичною партією Радянського Союзу в середині 80-х рр. соціально-економічних та політичних реформ у країні, зокрема проголошення М.С.Горбачовим на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС перебудови і гласності¹⁷ було зумовлено кризовими явищами, які в цей період стали виразно проглядатися в економічній, політичній і духовній сферах життя радянського суспільства. Проте іще кілька років потому проголошені принципи, принаймні стосовні активізації діяльності друкованих ЗМІ, їх “розкріпачення” (тобто, набуття більшої самостійності, незалежності від партійних комітетів) залишалися лише деклараціями. Психологічну неготовність значної частини компартійного керівництва відмовитись від сталої практики цензури пресових видань, неусвідомлення потреби кардинальної перебудови всієї системи друкованих ЗМК як передумови

успішної реалізації політики гласності засвідчило обговорення навесні-влітку 1986 р. у кулуарах КПРС проекту Закону СРСР про друк та інформацію. Внесення до проекту положення про заборону “публікації і поширення на території СРСР матеріалів, що мають антикомуністичне, антисоціалістичне, антирадянське, антимарксистське спрямування”, “несумісних з вимогами комуністичної моралі”¹⁸ фактично означало намагання партійної верхівки зберегти попередній стан речей і практично унеможливило в майбутньому легальне існування опозиційної компартії преси.

Однак найбільш виразно розходження декларацій і практики в інформаційній політиці засвідчили події, пов’язані з аварією на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. З іншого боку ця планетарна за своїм масштабом трагедія стала й поворотним пунктом, зумовивши подальші дійові кроки союзного керівництва в напрямі демократизації інформаційної сфери. Це позначилося, з одного боку, більшою інформаційною відкритістю СРСР і України для світової спільноти (знаковою подією в цьому контексті стало відвідування 3-19 червня 1987 р. 55 журналістами 26 країн світу Чорнобильської АЕС¹⁹), а з іншого боку – реальними змінами в діяльності певної частини газет і журналів, на шпальтах яких стали з’являтися нові рубрики, а також і статті, присвячені назрілим проблемам сьогодення, забороненим до цього часу сторінкам історичного минулого тощо.

Щоправда, це останнє стосувалося здебільшого центральної, загальносоюзної преси. Щодо української періодики, то вона продовжувала деякий функціонувати в звичному за минулі десятиліття цензурному полі. Традиційна за десятиліття система всеохоплюючого контролю партійних структур над ЗМІ досить міцно укорінилась у свідомості журналістських кадрів, значна частина яких виявилась просто неспроможною до самостійного мислення. Принаймні таким був сенс найбільш сміливих виступів учасників VI з’їзду Спілки журналістів УРСР, який проходив у Києві 13-14 лютого 1987 р. Його делегати репрезентували 11 229 журналістів, які працювали у редакціях 107 журналів, 19 республіканських, 72 обласних, 111 міських та міськрайонних, 423 районних, 1117 багатотиражних газет, а також 26 видавництвах та 24 обласних телерадіокомітетах України²⁰.

Важливою передумовою переходу політики гласності в реальну площину стало скасування наприкінці 1987 р. статей 70 (антирадянська агітація) та 190/1 (пособництво антирадянській агітації)²¹. З цього часу став набирати сили процес реабілітації

політичних в'язнів та з'явилися умови для розгортання діяльності потенційно опозиційних КПРС неформальних рухів. У 1989 р. на території України вже нараховувалось більше 47 тис. таких організацій, у тому числі 6957 – суспільно-політичного характеру²². Швидко зростала мережа газет самвидаву, ідейно-політичне спрямування яких, ясна річ, здебільшого носило антикомуністичний характер. 14 березня 1989 р. завідувачий Ідеологічним відділом ЦК КПУ Л.Кравчук в інформаційній записці ЦК КПРС “Про нові тенденції в організації несанкціонованих мітингів у м. Києві” повідомляв про виготовлені учасниками мітингів “кустарним способом” газет, журналів і плакатів, серед гасел яких були й такі “...слова ЦК Компартії України є, а справи немає”, “партійна преса залишається засобом дезінформації та приховування правди, потрібно мати вільну пресу” і т.ін.²³ Попри силові дії влади (конфіскації накладів видань, опломбування ксероксних апаратів тощо) неурядова преса в Україні набувала все більшого поширення: за підрахунками дослідників у 1989 р. в республіці виходило понад 50 найменувань газет самвидаву²⁴.

Іще одною ознакою реальних зрушень в інформаційній сфері в цей період було швидке зростання кількості відвідувань республіки іноземними журналістами. Так, якщо впродовж усього 1988 р. УРСР відвідало всього 19 представників зарубіжних ЗМК, то лише за перший квартал 1989 р. їх кількість зросла до 42²⁵.

Хоча зовнішньо (зокрема в кількісному та структурному відношеннях) мережа друкованих ЗМК України за період 1986-1989 рр. мало змінилася (в 1986 р. в республіці видавалося 1789 найменувань газет (річний наклад 4588353 тис. примірників) та 206 найменувань журналів (171151,0 тис. примірників), а в 1989 р. відповідно 1763 (4644955 тис. примірників) та 203 (173457,0 тис. примірників)²⁶, внутрішньо (насамперед на рівні зрушень суспільної свідомості) – процес перебудови в країні і, зокрема в системі друкованих ЗМК набирив сили. Регулярні опити населення республіки, які проводили представники партійних комітетів, засвідчували зростання вимог з боку найбільш активних прошарків українського населення до влади щодо подальшої демократизації справи друку. Так, навесні 1989 р. партійним працівникам, лекторам задавалися такі характерні питання: “Коли з'явиться Закон про друк?”, “Коли буде народу повна, правдива і безперервна інформація про економічну ситуацію в країні?” і т.ін.²⁷

Окремим, проте надзвичайно показовим свідченням наростання

в суспільстві настроїв незадоволення з приводу всеосяжного контролювання Компартією інформаційної сфери став конфлікт між представниками Харківського обкому партії та обласною профспілковою організацією восени 1989 р. на ґрунті прагнення профспілок створити власний друкований орган та небажання обкому партії “відпускати профспілки”²⁸. 15 вересня 1989 р. це питання спеціально розглядалося на бюро обкому. Представник обласних профспілок В.Чуб намагався довести право профспілок мати власний друкований орган, представники обкому – вказували “комуністу В.Чубу” на неприпустимість “такої постановки питання”. Діалог, що відбувся між обома сторонами, є настільки виразний, що ми наводимо його частину:

“Чуб В. ... Ми вважаємо необхідним мати свій друкований орган. Мова навіть не іде про окрему газету, а лише про періодичне видання типу “Вестника”...

Представники обкому: Вас що, не влаштовує партійна преса для того, щоб на її сторінках висвітлювати питання профспілкового життя у всіх аспектах?... Ви ж все-таки повинні працювати під керівництвом партії, чи не так? Або ж як ви тепер – окремо, чи що?

Чуб В. Профспілки повинні мати незалежність... Проте я, як член партії, мушу підкоритися...

Представники обкому: Ми проводимо лінію партії через членів партії, які перебувають у профспілках... Буде прийнятий закон про пресу – тоді й подивимося, а доки створювати власний орган профспілкам недоцільно”²⁹.

Надзвичайно важливою подією у політичному житті країни стало проведення 12-15 березня 1990 р. позачергового Третього з’їзду народних депутатів СРСР, делегати якого скасувати шосту статтю Конституції про КПРС як “політичне ядро радянського суспільства”, натомість доповнивши Основний закон положеннями про багатопартійність³⁰. На такому суспільно-політичному тлі 12 червня 1990 р. було прийнято Закон СРСР “Про друк та інші засоби масової інформації”³¹, який проголошували “свободу слова і неприпустимість цензури масової інформації”, надаючи право на заснування ЗМК радами народних депутатів, іншими державними органами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, творчими союзами, кооперативними, релігійними та іншими об’єднаннями, створеними відповідно до Закону. В цей час, як видно з даних Книжкової палати України, мережа державних друкованих ЗМК УРСР за кількісними

показниками порівняно з минулими роками все ще залишалась незмінною: в республіці видавалося 1810 найменувань газет (республіканських, обласних, міських і т. ін. та додатки до них) з річним накладом 4682562,0 тисяч примірників, а також 185 назв журналів, збірників і бюлетенів з річним накладом 165706,0 тисяч примірників³².

З прийняттям Закону про друк процес формування нової структури української періодики увійшов до нової, більш дієвої стадії. Взагалі кажучи, 1990 рік став вирішальним у формуванні нового типологічного обличчя періодики України, адже саме з цього часу в мережі друкованих ЗМК республіки стали виразно проявлятися такі основні тенденції, як: легалізація вчорашніх видань “неформальних організацій”, створення нових, різних за типологічним обличчям органів друку і, нарешті, розмежування так званих видань “подвійного порядкування”. В цей період також більш чітко означились республіканські владні структурні підрозділи, на які були покладені завдання координування життєдіяльності ЗМК. Постановою Верховної ради України від 28 червня 1990 р. було створено постійну Комісію з питань гласності та засобів масової інформації (голова – народний депутат С.М.Правденко)³³.

Вже упродовж 1990 р. практично вся Україна вкрилася мережею незалежних від адміністративно-урядових структур періодичних видань, кількість яких у порівнянні з 1989 р. тільки впродовж першої половини 1990 р. збільшилася втричі³⁴. Іще в січні 1990 р. Українська гелісінкська спілка розпочала видання газети “Центральна Рада”, в лютому побачив світ друкований орган Народного Руху України за перебудову “Народна газета”, в квітні 1990 р. у Києві почав видаватися друкований орган Української екологічної Асоціації “Зелений світ”. Значну популярність здобули започатковані в 1990 р. газети “За незалежність” (орган Української республіканської партії, Івано-Франківськ), “Альтернатива” (незалежна газета неформальних організацій західного Донбасу), “Возрождение” (газета київського міського товариства єврейської культури), “Самостійна Україна” (орган філії Української народно-демократичної партії, Рівне) та ін. Загалом упродовж 1988-1990 рр. було засновано понад 300 таких видань, разовий наклад яких перевищив півмільйона³⁵. Більшість новостворених газет і журналів постала на основі колишніх напівлегальних, проте частина з них виборювала своє право на незалежне існування у партійних чи комсомольських комітетів.

Тривало в Україні й розмежування партійно-державної періодики. Відносно поміркований характер цей процес мав в українській столиці на сході України, щодо західних областей республіки, то тут перерозподіл поліграфічних потужностей та визначення нового статусу об'єднаних у минулому видань набув характеру гострого протистояння між Компартією та представниками опозиційних сил, які, здобувши вагоме місце у радах народних депутатів, явочним порядком почали перетворювати колишні газети “подвійного підпорядкування” на видання рад. Досить характерною в цьому плані була ситуація в м.Дубно Рівненській області: іще в червні 1990 р. частина депутатів міської ради, які стояли на платформі Демократичного блоку, поставили питання про підпорядкування раді газети “Червона зірка” та про зняття з її шпальт гасла “Пролетарі всіх країн, єднайтеся”. Невдовзі більшість депутатів сесії міської ради ухвалила рішення перебрати на себе контроль над цією газетою разом з основними фондами редакції, лімітами на папір, поліграфічною базою тощо³⁶.

Усвідомлюючи неможливість збереження право власності на всі колишні радянсько-партійні друковані органи, керівництво Компартії України на законних підставах закріпило за собою найбільш потужні з них. 4 жовтня 1990 р. Державний комітет УРСР по пресі зареєстрував як органи Компартії України газети “Правда України”, “Сільські вісті”, “Робітничу газету”, “Радянську Україну”, а також журнали “Політика і час”, “Комуніст України”³⁷. Керівництво Компартії України також зберегло у своїй власності ряд потужних видавництв республіки – зокрема, видавництво “Радянська Україна”, матеріально-технічна база якого дозволяла виконувати значні за своїми обсягами замовлення³⁸.

Принагідно зазначимо, що на деякі з вищевказаних друкованих видань так само “мали види” колишні співзасновники. Йшлося, зокрема, про “Робітничу газету”, яка від початку була заснована як суто профспілкова, і лише пізніше перетворена на об'єднаний орган Укрсовпрофу та ЦК КПУ. Не добившись передачі газети профспілкам, останні заснували новий друкований орган – “Профспілкову газету”, перший номер якої побачив світ 7 липня 1990 р. Також Комісією Верховної Ради УРСР з питань гласності ставилося питання про перетворення газет “Радянська Україна” і “Правда України” на видання Верховної Ради³⁹. Оскільки це питання не було вирішене позитивно, довелося створювати нову газету, яка почала виходити лише на початку 1991 р. (газета

“Голос України). Це ж стосувалося і журналу “Комуніст”, який, на пропозицію членів Комісії мав би бути перетворений на парламентський друкований орган. Після реєстрації видання як органу ЦК КПУ, Верховна Рада України заснувала новий журнал “Віче” і т.д.

Значне зростання кількості опозиційних видань та втрата Компартією України попередніх позицій у друкованих ЗМК, посилення протистояння з опозиційними силами примусило керівництво Компартії України звернути особливу увагу на справу друку. Резолюція XXVIII з'їзду КПУ (грудень 1990 р.) “Про засоби масової інформації” рішуче засуджувала “ліквідаторські рішення деяких партійних комітетів щодо своїх друкованих органів” та наполягала на неприпустимості “нав'язуваної противниками Комуністичної партії України ідеї про виведення преси з-під впливу партійних комітетів”⁴⁰. Для зміцнення позицій преси Компартії України було вирішено заснувати Асоціацію комуністичної преси республіки з фондом матеріальної підтримки редакційних колективів. Натомість представники опозиційних компартій видань ухвалили навесні 1992 р. рішення про створення Асоціації демократичної преси України⁴¹.

Перша половина 1991 р. була позначена активними спробами КПУ спрямувати “безмежний плюралізм та гласність” у безпечне для владної системи русло та не менш активною протидією цьому з боку опозиційних сил. При цьому компартійне керівництво республіки намагалося будь-якими засобами, в тому числі й силовими, зберегти свій вплив через друковані органи. В свою чергу й представники опозиційних сил так само намагалися поширити свій вплив на пресу, не зупиняючись подекуди (насамперед у Західній Україні) від силових дій.

Нарешті в серпні 1991 р. консервативні сили керівництва КПРС вдалися до спроби вчинення державного перевороту. 19 серпня 1991 р. у Москві було створено Державний комітет з надзвичайних ситуацій (ДКНС), який повідомив про перебирання влади в країні. Спеціальною постановою Державний комітет з надзвичайних ситуацій оголосив про припинення виходу практично всіх газет і журналів. При цьому голова ДКНС Г.І.Янаєв повідомив журналістів про наміри в найближчий час провести перереєстрацію всіх друкованих ЗМІ, зазначивши, що метою її є “чистка” мережі друкованих ЗМК від видань, завдяки яким, начебто, “країна опинилася в хаосі”⁴².

Події в Москві на якусь мить паралізували політичне життя в

Україні, проте після деякої затримки Президія Верховної Ради УРСР видала Заяву про те, що проголошені ДКНС СРСР не мають юридичної сили на території республіки до рішення сесії Верховної Ради⁴³. Логічним завершенням ситуації навколо спроби державного перевороту стало прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України.

Внаслідок швидкоплинності подій політичні позиції більшості періодичних видань України не встигли проявитись. Це не врятувало, однак комуністичну періодику (так само як і всю Компартію України) від силових заходів з боку опозиційних сил у Парламенті України, які одразу ж після поразки путчу поставили питання про правову оцінку дій Компартії України та засобів масової комунікації під час спроби державного перевороту. Наприкінці серпня 1991 р. Верховна Рада України видала укази про тимчасове припинення діяльності Компартії України та передачу трудовим колективам розташованого на терені республіки компартійного майна. Водночас була створена Тимчасова комісія Президії Верховної Ради України для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управлінь, об'єднань і організацій у зв'язку з державним переворотом 19-21 серпня 1991 року. Відповідне розслідування стосовно позиції ЗМК у дні перевороту належало провести Робочій групі, спеціально створеній у складі Комісії Верховної ради України з питань гласності та ЗМІ.

Впродовж літа-осені 1991 р. колективи більшості періодичних видань, засновниками яких раніше виступали компартійні комітети, оголосили себе виданнями рад народних депутатів або безпосередньо трудових колективів. Деякі з них стали газетами певних політичних партій, або ж обрали засновниками комерційні структури. Цей процес також виявився небезболісним, особливо в західній Україні (Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях), де місцеві ради народних депутатів одразу ж після поразки спроби державного перевороту не тільки заборонили вихід колишніх комуністичних газет і журналів, але й фактично позбавили можливості їх трудові колективи в законному порядку перереєструвати свої видання. До початку 1992 р. завдяки активному втручання Комісії Верховної Ради України з питань гласності та Прокуратури України більшість таких неправомочних дій було відмінено. Хоча в окремих випадках "боротьба" трудових колективів колишніх компартійних видань за право продовжувати свою професійну

діяльність тривала аж до середини 90-х рр. (приклад – львівська газета “Вільна Україна”, вихід якої було поновлено в 1995 р.).

Питання про позицію республіканських ЗМІ під час серпневих подій було розглянуте Верховною Радою України 17 вересня 1991 р.⁴⁴ Хоча представники опозиційних компартій політичних сил наполягали на визнанні сприяння компартійної преси путчистам, Верховна Рада Україна цього не зробила, продемонструвавши в такий спосіб свою послідовність у прихильності декларованим принципам справедливості й демократії. 9 жовтня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила відповідну постанову, вказавши на те, що питання подальшої діяльності газет, журналів та інших видань, засновниками яких були керівні органи Компартії України, а також тих, які своїми діями фактично сприяли у здійсненні намірів організаторів спроби змінити державний курс, до прийняття Закону України про пресу вирішуватимуться на підставі Закону СРСР “Про пресу та інші засоби масової інформації” в тій частині, що не суперечить Конституції та чинному законодавству України, з урахуванням висновків Тимчасової комісії Президії ВР України та відповідних комісій місцевих Рад, створених для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади та управління, об’єднань і організацій у зв’язку з державним переворотом 19-21 серпня. Водночас в документі вказувалося на неприпустимість дискримінації тих журналістів, які змушені були працювати в цих друкованих органах, а також на потребу враховувати рішення трудових колективів у процесі перереєстрації колишніх компартійних видань. Останнім мало надаватися першочергове право оренди з подальшим викупом видавництва і друкарень у ході роздержавлення та приватизації.

З проголошенням державної незалежності України, ліквідацією компартійної монополії на владу та ідеологію створились в цілому сприятливі політичні умови для діяльності ЗМК. Проте вже у перші місяці самостійного державного існування стало зрозуміло, що процес державотворення в Україні, так само як і розбудови якісно нового національного інформаційного простору, буде тривалим і вкрай непростим. Крах соціалістичної планової економіки, розрив налагоджених десятиліттями економічних зв’язків між республіками, практично нерозвинена паперова промисловість, слабкі поліграфічні потужності на фоні поглиблення кризових явищ в українській економіці вже на початку 1992 р. поставили значну частину періодичних видань

України на межу виживання. Катастрофічну ситуацію в справі друку засвідчували такі дані: в період з 1 по 16 січня 1992 р. при загальному накладі республіканських газет 44,9 млн. примірників через брак паперу побачили світ лише 1 млн. примірників⁴⁵.

Ще влітку 1991 р. у складі Верховної Ради України була створена Комісія для вивчення ситуації в інформаційному просторі республіки та вироблення рекомендацій щодо подолання негативних тенденцій в його функціонуванні⁴⁶. На основі представленої Комісією доповіді Верховна Рада ухвалила постанову “Про інформацію Комісії Верховної Ради Української РСР з питань народної освіти і науки, культури та духовного відродження, гласності та засобів масової інформації щодо державного захисту книговидання та преси в Українській РСР в умовах переходу до ринкової економіки”⁴⁷, яка, зокрема, вказувала на потребу негайної розробки програми розвитку паперової промисловості в республіці. Восени 1991 р., коли Україну стала поглинати “паперова криза”, питання виходу періодики кілька разів розглядала на своїх засіданнях Комісія з питань гласності та засобів масової інформації⁴⁸. Водночас верховна влада України вишукувала будь-які можливості зняття гостроти “паперової проблеми”, переважно вдаючись до перерозподілу наявних паперових ресурсів. Самотужки намагалися врятуватися від краху і редакційні колективи газет і журналів. Одні розраховували на спонсорські внески, інші – намагалися здобути впливових співзасновників. Серед останніх була газета “Демократична Україна”, головний редактор якої В.Стадниченко 18 лютого 1992 р. направив листа Президенту України Л.М.Кравчуку з пропозицією перетворити газету на друкований орган президентської адміністрації⁴⁹.

27 лютого 1992 р. Кабінет Міністрів України видав постанову “Про заходи державної підтримки преси”, відповідно до якої на підтримку пресових видань було виділено 121 млн. крб., експропрійованих у Компартії України⁵⁰. Розподілення цих коштів між виданнями. Визначеними Спілкою журналістів України, до певної міри зняло гостроту проблеми, хоча і не вирішило її, натомість спричинило настрої незадоволення і протестів з боку тих редакцій, яким компартійних грошей не дісталось⁵¹. Про те наскільки складною в цей період залишалася ситуація на ринку преси, свідчать такі дані: на 1 червня 1992 р. за даними центру розповсюдження преси Київської Головопшти, популярні колись “Сільські вісті” втратили 77% передплатників, “Молодь України” –

50%, “Робітнича газета” – 59%, “Вечірній Київ” – 73%, “Независимость” (колишнє “Комсомольское знамя”) – 90%.⁵²

Ще одним кроком верховної влади України в напрямі подолання негативних тенденцій у функціонуванні інформаційного простору України стало видання Кабінетом Міністрів України 1 серпня 1992 р. постанови “Питання Державного комітету України по пресі”, відповідно до якої останньому доручалося в стислі терміни представити доповідь про загальний стан пресових видань в Україні та розробити систему ефективних заходів у напрямі стабілізації ситуації в інформаційній сфері.⁵³

1 вересня 1992 р. Державний комітет по пресі направив Президентові України аналітичну довідку “Про стан друкованих ЗМІ України та пропозиції щодо вдосконалення їх роботи в сучасних умовах”. Як повідомлялося в документі впродовж останніх двох років Державним комітетом по пресі України та його обласними управліннями було зареєстровано 2869 періодичних друкованих видань, у тому числі 2451 газет і 418 журналів⁵⁴. За своїм типологічним обличчям масив періодики був надзвичайно різнобарвним: тут були видання рад народних депутатів усіх рівнів, політичних партій, громадських, релігійних організацій тощо. Суттєва частка газет і журналів України як республіканського, так і місцевого рівня видавалася українською мовою або ж українською та російською. Негативним стан справ у моному питанні був в Криму, де видавалося в цей час 140 найменувань газет і журналів російською мовою і жодної українською⁵⁵.

Автори аналітичної довідки звертали увагу й на суттєві зміни політико-ідеологічного та змістовного наповнення періодики України. На відміну від доби горбачовської гласності кількість викривальних публікацій антикомуністичного спрямування різко знизилась. Натомість провідними темами більшості друкованих ЗМК стали українське державотворення, національне відродження, проблеми ринкових реформ, конституційного будівництва і т.ін. З іншого боку, плюралізм і свобода слова, які за умов державної незалежності України стали реалією, мали не тільки позитивний, але й негативний бік, зумовлений нерозвиненістю політичної культури і правової свідомості в українському суспільстві. Відтак негативними новими реаліями стали такі явища як замовні публікації, втручання в особисте життя людей, некомпетентність і безвідповідальність журналістів з одного боку, а з іншого – триваюче зростання силових заходів з боку представників

владних структур проти журналістів та окремих органів друку. Ще однією серйозною проблемою, на яку звертали увагу аналітики, була неспроможність українських ЗМІ в силу об'єктивних і суб'єктивних чинників спростовувати дезінформацію про Україну, яка стала активно поширюватись на заході російськими ЗМІ⁵⁶.

Розроблена Держкомпреси України конкретна програма заходів у напрямі державної підтримки преси, починаючи з кінця 1992 р. поступово впроваджувалась у життя. Правові підвалини подальшого розвитку друкованих ЗМК України були закладені з прийняттям 2 жовтня 1992 р. Верховною Радою України Закону "Про інформацію" і 16 листопада 1992 р. Закону "Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні". Втім, процес становлення інформаційного права в Україні ще тільки набирив сили, й у цьому відношенні залишалось велике поле для активної діяльності.

15 березня 1993 р. Кабінет Міністрів України видав постанову "Про невідкладні заходи щодо державної підтримки творчих спілок, преси та книговидавничої справи"⁵⁷, яка передбачала дійові кроки, спрямовані на поступову нормалізацію ситуації у видавничій справі. Передбачалось внесення Мінфіном в проект державного бюджету України на 1993 р. коштів для компенсації збитків від організації передплати редакціям загальнополітичних видань, літературно-художніх та громадсько-політичних журналів, засновниками яких виступали ВР України, Кабмін, органи державної виконавчої влади, творчі спілки. На рахунок місцевих бюджетів мала бути віднесена компенсація збитків на організацію передплати видань, засновниками яких виступали обласні, міські та районні ради народних депутатів. На пропозицію журналістів створювався Фонд Незалежної Преси України, до якого з державного бюджету перераховувалося 500 млн. крб.⁵⁸ Ще одним кроком верховної влади, спрямованим на виведення преси з кризової ситуації, стало видання 30 липня 1993 р. Президентом України розпорядження "Про заходи щодо державної підтримки преси"⁵⁹, яким передбачалося часткове покриття за рахунок Державного бюджету України витрат друкованих органів, пов'язаних з підвищенням цін на папір і тарифів на послуги зв'язку. Крім того, Президент України вимагав від уряду розробити в трьохмісячний термін проект Державної програми розвитку книгодрукування і преси на період до 2000 року. 10 червня 1993 р. постановою Кабінету міністрів України було створено Державний комітет у справах видавництв, поліграфії та

книгорозповсюдження⁶⁰, якому надалі належало опікуватись проблемами преси.

Проте змінити ситуацію в мережі друкованих ЗМІ на краще не вдалося: жорстока інфляція "поїдала" фінансові дотації, спрямовані на підтримку газет і журналів, практично не вирішуючи їх наболілих проблем.

Здебільшого на рівні декларацій про наміри залишалися й завдання щодо розбудови в Україні власної паперової промисловості. Як це було і раніше, складності процесу становлення системи нових інформаційних відносин в українській державі не обмежувались суто економічними проблемами. "Хвороби зростання" молодій демократії, боротьба різноспрямованих тенденцій в еволюції політичного режиму України продовжували час від часу негативно позначатися на функціонуванні друкованих ЗМІ.

Наприкінці 1993 р., внаслідок чергового витку інфляції ситуація з друкованими засобами масової комунікації України знову загострилася. На цю та інші обставини, які в черговий раз ставили пресу України на межу загибелі, йшлося на Першому Всеукраїнському з'їзді редакторів газет і журналів, який відбувся на початку листопада 1993 р.⁶¹

3 березня 1994 р. Кабінетом Міністрів України була видана ще одна постанова "Про заходи щодо державної підтримки преси"⁶². Вона передбачала фінансування з державного бюджету періодичних видань, засновниками яких були Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, а також газет і журналів для дітей дошкільного і шкільного віку. Державна допомога була надана й незалежним газетам і журналам, засновниками яких виступали колективи редакцій, творчі спілки і т.д. через Фонд Незалежної Преси України. Так, 43925,0 тис. крб., що їх було перераховано до ФНПУ з держбюджету, була виділена допомогою таким виданням, як: газети "Молодий Буковинець" (488,9 тис. крб.), "Южный курьер" (478,9 тис. крб.), "Юг" (1007,5 тис. крб.), "Независимость" (7357,7 тис. кр.), "Правда Украины" (9892,0 тис. крб.), "Молодь України" (5677,9 тис. крб.), "Народна газета" (488,1 тис. крб.), "Вечірній Київ" (5074,8 тис. крб.), "Україна молода" (2300,1 тис. крб.), "Вільне життя" (1276,8 тис. крб.), "Закарпатська правда" (100,0 тис. крб.), "Злагода" (800,0 тис. крб.), "Демократична Україна" (2230,6 тис. крб.), а також журналам "Старт" (432,6 тис. крб.), "Перець" (3278,4 тис. крб.), "Жінка" (2990,7 тис. крб.), "Журавлик" (50,0 тис. крб.)⁶³. Обсяги фінансування на покриття збитків обласних, міських, міськрайонних та районних газет, що

надходили з місцевих бюджетів, склали в 1994 р. 112885,0 млн. крб., фінансування з Держбюджету газет і журналів, засновниками яких були органи законодавчої і виконавчої влади, дитячі видання, художньо-літературні видання Спілки письменників України, відповідно склали 194901, 2 млн. крб.⁶⁴ Проте ці заходи за умов триваючого сповзання країни до економічної прірви не давали бажаного ефекту оздоровлення мережі друкованих ЗМК. Взагалі ж плачний стан української економіки вимагав здійснення радикальних реформ, однак тогочасний уряд України на це не наважувався, продовжуючи повільно рухатись шляхом реформування. Ця обставина стала не останньою причиною програшу Президентом України Л.М.Кравчуком президентських виборів, що відбулися влітку 1994 р. Новий Президент України Л.Д.Кучма став на шлях кардинальних ринкових реформ, поклавши тим самим початок нового етапу в розбудові інформаційного простору України.

Таким чином, вже з середини 80-х рр. за умов проголошеної КПРС політики перебудови та гласності розпочалися суттєві змін в структурі і методах діяльності друкованих ЗМК. Формування нового типологічного обличчя періодики України відбувалось на фоні розгортання мережі та активної діяльності періодичних видань неформальних рухів і організацій (1989 р.), поступового отримання ними легальних можливостей для існування (з прийняттям Закону про пресу в 1990 р.), розмежування так званих видань "подвійного підпорядкування" та очевидної кризи компартійної преси. Найбільш важливою ознакою цього періоду стала поступова втрата правлячою комуністичною партією всеосяжного контролю над пресою та створення умов для народження нової системи ЗМК, адекватно відбиваючої як політичні, так і соціальні, професійні інтереси рухів, об'єднань, організацій республіки. Злам існуючої системи інформаційних відносин та майже миттєва ліквідація мережі компартійної періодики після поразки спроби державного путчу в СРСР у серпні 1991 р. фактично завершили триваючий процес демонополізації та декомунізації сталої системи державних ЗМІ України. З проголошенням державної незалежності України створились якісно нові умови для розвитку національного інформаційного простору України. Проте нове в інформаційному просторі до цього часу вибудовувалося перш за все на основі зламу існуючої системи комуністичного впливу, натомість подальший розвиток засобів масової комунікації України

потребував копійки праці в напрямі визначення організаційних засад системи ЗМІ, принципів її роботи, підтримки та розширення матеріально-технічної бази видавництва тощо.

Примітки:

- ¹ Докладніше про це: Костишева С.О. Становлення і функціонування національного інформаційного простору України (90-ті рр. ХХ ст.) у світлі вітчизняних досліджень // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 11. – К., 2002. – С.166-175.
- ² Див.: Костишева С.О. Друковані засоби масової комунікації України (1986-2000 рр.): історія становлення, тенденції розвитку. – К., 2001.
- ³ Тимошик М.С. “Українська життя” на захисті української ідеї Вісник Київського університету. Журналістика. – 1993 [1994]. – Вип.1. – С.12-19; Його ж. Українська журналістика в умовах наступу консервативних сил на демократію і гласність (1990-1991) // Там же. – 1992. – Вип.24. – С.20-28.
- ⁴ Довгич В.А. Альтернативна преса: генезис та перспективи // Українська журналістика – 90: Тези доповідей Другої науково-практичної конференції. – К., 1991. – С.49-51.
- ⁵ Турій Р.І. Преса неформальних об'єднань та організацій (1989-1990 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів, 1994. – С.199-200.
- ⁶ Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. – К., 1996.
- ⁷ Приступенко Т.О. Сучасні політичні і економічні умови діяльності журналістики України. – К., 1997.
- ⁸ Владимиров В. Історія української журналістики (1917-1997). – Луганськ, 1998.
- ⁹ Колісник Ю.В. Преса національних меншин України в умовах становлення демократії (1992-1997). – Львів, 1999.
- ¹⁰ Москаленко А.З. Основи інформаційної діяльності – К., 1999.
- ¹¹ Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: історико-теоретичний нарис (підготували Шкляр В.І. та ін.) – К., 1996-1998. Вип.1. – 1996; Вип. 2. – 1997; Вип.3. – 1998. Шкляр В. Політика, преса, влада. – К., 1993 та ін.
- ¹² Див.: Українська періодика: історія і сучасність: Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнських науково-теоретичних конференцій. Львів, 1993 – 2000; Збірники праць науково-дослідного центру періодики /Ред. кол. М.М.Романюк (відповідальний редактор) та ін. – Львів, 1994 –1999 та ін.
- ¹³ Резолюція П'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції “Українська періодика: історія і сучасність” // Українська періодика:

- історія і сучасність: Тези доповідей і повідомлень П'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів, 1999. – С.594.
- ¹⁴ Літопис періодичних видань. Державний бібліографічний покажчик України. В 2-х ч. – К., 1997.
- ¹⁵ Друк України (1991-1996). Статистичний збірник. – К., 1998; Друк України (1986-1990). Статистичний збірник. – К., 1999; Друк України (1998). Статистичний збірник. – К., 1999.
- ¹⁶ Нове законодавство України: Збірник. – К., 1992; Засоби масової інформації. Збірник законів. – б/м, 1995; Україна: Інформація і свобода слова: Збірник законодавчих актів, нормативних документів. – К., 1997; Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи: Матеріали парламентських слухань. – К.: Парламентське видавництво, 1997 та ін.
- ¹⁷ Див.: Матеріали Апрельського 1985 г. пленума ЦК КПСС. – М., 1985.
- ¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп.32, спр.2298, арк.44-45.
- ¹⁹ Там же, спр.2374, арк. 325
- ²⁰ На шляху перебудови [про роботу VI з'їзду Спілки журналістів УРСР] // Журналіст України. – 1987. – № 2. – С.2-8.
- ²¹ Астахова К.В. Виникнення багатопартійності в СРСР (1985-1991 рр.). – К., 1994. – С.23.
- ²² ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2658, арк.76.
- ²³ Там же, арк.44-45.
- ²⁴ Турій Р.І. Преса неформальних об'єднань та організацій (1989-1990 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 21-22 грудня 1994 р. – Львів, 1994. – С.200.
- ²⁵ ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2568, арк.57-60.
- ²⁶ Див.: Друк України. 1986-1990. Статистичний збірник. – К., 1999. Тбл. 18, 19.
- ²⁷ ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2658, арк.191-194.
- ²⁸ Державний архів Харківської області, ф.2, оп.207, спр.347, арк.59-72.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Внеочередной Третий съезд народных депутатов СССР. 12-15 марта 1990 г. Стенографический отчет. В 3-х тт. – М., 1990. – Т.3. – С.192-194.
- ³¹ О печати и других средствах массовой информации. Закон Союза Советских Социалистических республик. – М., 1990. – С.3-4.
- ³² Див.: Друк України. – Таблиці 18, 19.
- ³³ Про обрання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань гласності та засобів масової інформації: постанова Верховної Ради України. 28 червня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – 24 липня.
- ³⁴ Див.: Турій Р.І. Преса неформальних об'єднань та організацій. – С.200.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2783, арк.108.

- ³⁷ Там же, спр.2786, арк. 1-11.
- ³⁸ Там же, спр.2930, арк.4-6.
- ³⁹ Поточний архів Верховної ради України. Матеріали Комісії Верховної Ради УРСР з питань гласності та засобів масової інформації. Документи до постанови Президії ВРУ “Про друкований орган Верховної Ради Української РСР газети “Голос України”. Серпень-жовтень 1991 р.
- ⁴⁰ Про засоби масової інформації: Резолюція XXVIII з’їзду Комуністичної партії України // Матеріали XXVIII з’їзду Комуністичної партії України. 13-14 грудня 1990 р. (другий етап). – К., 1991. – С.94.
- ⁴¹ Програмна Заява АДПУ, прийнята установчими зборами 17 травня 1991 р. // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня.
- ⁴² Зустріч радянського керівництва з журналістами у прес-центрі МЗС. 19 серпня 1991 р. // Радянська Україна. – 1991. – 21 серпня.
- ⁴³ Заява Президії Верховної Ради України // Радянська Україна. – 1991. – 22 серпня.
- ⁴⁴ Інформація про засідання Верховної Ради України від 17 вересня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 18 вересня.
- ⁴⁵ Приступенко Т.О. Сучасні політичні та економічні умови діяльності журналістики України. – К., 1997. – С.41.
- ⁴⁶ Про державний захист книговидавництва та преси в Українській РСР в умовах переходу до ринкової економіки // Літературна Україна. – 1991. – 4 липня.
- ⁴⁷ Про інформацію комісії Верховної Ради Української РСР з питань народної освіти і науки, культури та духовного відродження, гласності та засобів масової інформації щодо державного захисту книговидавництва та преси в Українській РСР в умовах переходу до ринкової економіки: проект постанови ВР УРСР // Літературна Україна. – 1991. – 4 липня.
- ⁴⁸ Поточний архів Верховної Ради України. Протокол засідання Комісії Верховної Ради України з питань гласності від 2 жовтня 1991 р.
- ⁴⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ), ф.5233, оп.1, спр.64, арк.19-20.
- ⁵⁰ Задля підтримки преси: Кабінет Міністрів прийняв постанову про заходи державної підтримки преси [коментар В.Коломійця] // Урядовий кур’єр. – 1992. – № 10. – Лютий; Дяченко Ю.П. На підтримку преси // Голос України. – 1992. – 14 березня.
- ⁵¹ ЦДАВОВУ, ф.5233, оп.1, спр.64, арк.20-22, 50-51.
- ⁵² Кравченко В. Четверта влада, а не “літописці”. Деякі міркування про утвердження інформаційного суверенітету української держави // Літературна Україна. – 1992. – 2 липня. – С.3.
- ⁵³ ЦДАВОВУ, ф.5233, оп.1, спр.10, арк.149-151.
- ⁵⁴ Там же, с.144.
- ⁵⁵ Там же, с.146.
- ⁵⁶ Там же, арк. 147.
- ⁵⁷ Про невідкладні заходи щодо державної підтримки творчих спілок, преси та книговидавничої справи: Постанова Кабінету міністрів

України № 194 від 15 березня 1993 р. //Урядовий кур'єр. - 1993. – 20 березня.

⁵⁸ Там же. Див. також: Приступенко Т.О. Сучасні політичні та економічні умови діяльності журналістики України. – С.48-49.

⁵⁹ Про заходи щодо державної підтримки преси: розпорядження Президента України від 30 липня 1993 р. // Голос України. – 1993. – 3 серпня. – С.2.

⁶⁰ Про утворення Державного комітету України у справах видавництв, поліграфії та книгорозповсюдження: постанова Кабінету Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 1993. – 10 червня. – С.1.

⁶¹ Див.: Москаленко А.З., Губерський Л.В., Іванов В.Ф. Основи масової інформаційної діяльності. – К., 1999. – С.219.

⁶² Про заходи щодо державної підтримки преси: постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 1993 р. // Урядовий кур'єр. – 1994. – 12 березня. – С.9.

⁶³ Поточний архів Верховної Ради України. Матеріали Комітету з питань законодавчого забезпечення свободи слова. Інформація Міністерства фінансів України “Про перевірку діяльності Фонду “Незалежна преса України”. 11 липня 1995 р.

⁶⁴ Поточний архів Верховної Ради України. Матеріали Комітету з питань законодавчого забезпечення свободи слова. Інформація Міністерства фінансів України “Аналіз видатків на підтримку друкованих ЗМІ в 1994-1996 рр.” 11 липня 1996 р.